

Ања Николић¹

Балканолошки институт САНУ

Оригинални научни рад

УДК 32.019.5(410):94(497.15)„1875/1878“

DOI 10.7251/SIC250837N

COBISS.RS-ID 142898689

ВЕЛИКА ИСТОЧНА КРИЗА У ПАРЛАМЕНТАРНИМ ДЕБАТАМА ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ (1875–1878)²

Апстракт: Овај рад представља осврт на Велику источну кризу кроз поједине дебате у оба дома британског парламента. Посебна пажња посвећена је Босни и Херцеговини, као и односу према хришћанском становништву. Велика источна криза покренула је ново доба, еру новог империјализма и у таквом контексту било је потребно осврнути се на ставове политичке и управљачке елите империје каква је била Велика Британија.

Кључне речи: Ханзард, дебате, Горњи дом, Доњи дом, Велика источна криза, Велика Британија, Босна и Херцеговина

Овај рад има за циљ да на основу записника са седница парламента Велике Британије (*Ханзард*) прикаже однос према Великој источној кризи, а посебно однос према самој Босни и Херцеговини и према хришћанском становништву. У освит доба новог империјализма сматрамо да је важно осврнути се на однос империјалне силе каква је Велика Британија према Балкану, а посебно према Босни и Херцеговини које ће по окончању ове политичко-дипломатске кризе и саме постати империјални плен Аустро-Угарске.

¹ anja.nikolic@bi.sanu.ac.rs

² Рад настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у у 2025. години, број: 451-03-136/2025-03 од 27.01.2025. године.

Односи управљачких елита једне велике силе каква је била Велика Британија немало су утицали на сложену интелектуалну климу тог доба и каснију судбину Балкана и балканских хришћана. Записници са парламентарних седница, који су доступни у свом пуном обиму, представљају значајан извор како за историју политичких идеја, тако и за саму политичку историју. Они су били најзначајнији извор на који се ослањао овај рад.

Током 19. века најсложенији дипломатски и геополитички проблем унутар Европе било је такозвано Источно питање. Питање опстанка Османског царства или поделе његових територија своје име дугује конгресу Свете алијансе у Верони 1822. године.³ Османско царство, велике силе, а од 1804. године и балкански народи представљали су чиниоце у потрази за решењем комплексног питања положаја Балкана и Леванта. Несумњиво је да је од 1774. године и мира у Кучук-Кајнарџију Русија постала главни претендент на османске поседе. Савезништво није било угрожено до победе над Наполеоном.⁴ Између 1815. и 1833. године Русија је имала превласт над Источним питањем и споразум из Ункјар-Искелесија из 1833. године представља врхунац руског утицаја у комплексном политичком питању какво је било Источно питање. Талас русофобије преплавио је британске управљачке елите, а кратко умирење односа током 40-их година 19. века било је тек затишје пред буру која је била Кримски рат.⁵

„Откривање“ Оријента у време романтизма и бајроновска наклоност према источном и егзотичном створила је атмосферу једне културне туркофилије, која је са порастом русофобије обликовала и политичке односе.⁶ Грчка револуција значајно, као и догађаји који су проистекли из борбе са Османским царством у великој мери

³ М. Екмечић, „Предговор трећем издању“, у: В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 1996), 6.

⁴ М. Ковић, „Источно питање у парламенту Уједињеног Краљевства 1876. године“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 178 (2/2021), 190.

⁵ М. Ковић, „Британско-руски односи као оквир политике Велике Британије према Србима (до Кримског рата)“, *Philosophos – Philotheos – Philoponos: Studies and Essays as Charisteria in Honor of Professor Bogoljub Šijaković on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. by M. Knežević, R. Kisić, D. Krcunović (Belgrade and Podgorica: Gnomon Center for the Humanities, Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, 2021), 973–975.

⁶ Исто, 976–977.

су обликовали британски империјални став. Током Грчког устан-ка није недостајало подршке револуционарима и део британске политичке елите сматрао је да се национализми балканских на-рода могу супротставити империјалним тежњама Русије. Ипак, врхунац руског утицаја који се десио 1833. године многе британске филхеленски настројене политичаре окренуо је у правцу тур-кофилије. Најзначајнији пример био је лорд Палмерстон који је обликовао британску политику све до своје смрти 1865. године, који је од филхелена, постао туркофил и изражени русофоб.⁷ Ови догађаји су коначно обликовали две традиције по питању полити-ке Велике Британије на Балкану и обе могу бити дефинисане пре-ма свом ставу о питању опстанку Османског царства, као и о одно-су према Русији. Ове традиције мишљења неретко су надилазиле оквире деловања унутар конзервативне и либералне странке. То-ком Кримског рата Бенџамин Дизраели сведочи својим говорима против Абердинове владе постојање две правца мишљења унутар британске политике према Источном питању.⁸ По уласку британске стране у рат са Русијом, Дизраели је дао свој осврт на две „школе мишљења“ у односу према Османском царству. Као прву навео је ону традицију у британској политици која верује да у Османском царству има снаге и да оно може да се одупре изазовима и да може да буде брана руском утицају и ширењу. По Дизраелију, друга тра-диција је сматрала да је опстанак империје на Босфору немогућ и да треба помоћи хришћанске поданике султана како би се спречи-ла анархија коју би пад овако значајне државне творевине сигурно изазвао.⁹ У овако обликованим ставовима према Русији и Осман-ском царству, преламао се и однос према балканским народима, а посебно балканским хришћанима. Велика источна криза¹⁰ у пот-

⁷ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање* (Београд: Clío, 2018), 34.

⁸ Детаљније о ставовима Дизраелија пре почетка рата Британије и Француске против Ру-сије: М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 99–101.

⁹ Детаљна анализа говора: Исто, 101–102. Цео говор: *Hansard* HC deb 31 March 1854 vol 132 cols 285–286.

¹⁰ Занимљиво је приметити да је овај назив настао у круговима западноевропских ди-пломата успео да прикрије праву природу борбе балканских хришћана, која се нема-ло ослањала на узоре тога доба – уједињење Италије и Немачке. Више о томе: М. Ковић, „Источно питање у парламенту Уједињеног Краљевства 1876. године“, 191.

пуности ће показати постојање ове две „школе мишљења“ британских политичара.

Под Великом источном кризом подразумева се период од почетка јула 1875. године, па све до окончања Берлинског конгреса 13. јула 1878. године. Под кризом подразумевамо устанке у Босни и Херцеговини, као и српско-турске ратове и руско-турски рат.¹¹ Иако се јул 1875. године често наводи као почетак устанка, постоје индиције да се за почетак може узети и јун исте године када постоје побуне међу римокатоличким становништвом.¹² Посета аустријског цара Далмацији у пролеће 1875. године имала је утицаја на ова дешавања. Аустро-Угарске претензије на Босну и Херцеговину нису биле непознаница савременицима.

Свакако се може рећи да је устанак почео у Херцеговини у лето 1875. године и да је био праћен социјалним и економским захтевима који су убрзо прерасли и у националне захтеве. Устанак се проширио на Босну, а потом на и обе српске кнежевине, као и на Бугарску, касније и Румунију и Грчку. Незадовољство локалним агама и беговима и односом турске управе и стално повећавање пореза приморао је становништво на отворену побуну.¹³ Масовност, као и ширина захтева чине овај устанак у Херцеговини посебним у контексту свих дотадашњих аграрних побуна. Српским државницима било је јасно да је веома вероватно да је велика међународна криза неизбежна и да ће доћи до промена у позицији како српског тако и осталих балканских народа.¹⁴

Европски дипломатски кругови могли су да увиде намере Двојне монархије према Босни и Херцеговини на основу посете цара Франца Јозефа Далмацији. Састанак цара са књазом Николом и касније обраћање књаза министрима Тројецарског савеза са циљем придобијања сагласности за територијално проширење будило је неповерење Велике Британије и посебно Дизраелија.¹⁵ Важно је при-

¹¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918* (Београд: Просвета, 1989), 275.

¹² Исто, 284.

¹³ Детаљније о економским притисцима: М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960), 23-27.

¹⁴ С. Терзић, *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку* (Београд – Нови Сад: Историјски институт Београд – Православна реч, 2021), 388.

¹⁵ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 139; Детаљније о почетку устанка у Херцеговини и британској перспективи: М. Ковић, "The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in

метити да Дизраели у лето 1875. године није сматрао да ће устанак имати размере које је добио, посебно јер су у Лондон стизала уверавања из Беча да ће Аустро-Угарска бити неутрална.¹⁶ Ширење устанка изазвало је и промене у држању великих сила које су променили однос према целој ситуацији па је устанак на простору Херцеговине и Босне заузимао све важније место како у спољној, тако и у унутрашњој политици Велике Британије.¹⁷ У герилском рату који је трајао на простору Босне и Херцеговине углавном су учествовали православни, у неким деловима Херцеговине пришло је и римокатоличко становништво, док су муслиманске области у централној и североисточној Босни остале мирне.¹⁸

Када је Тројецарски савез преузео иницијативу у решавању кризе, Лондон је морао да делује. Конзулска иницијатива која је покренута у августу 1875. године пропала је крајем септембра исте године.¹⁹ Седнице оба дома британског парламента за 1875. годину окончане су у августу, па се на детаљније проматрања ситуације у самом парламенту чекала следећа година. То никако не значи да је ситуација мировала, чак штавише ствари су се значајно компликовале. Краткотрајни устанак у Бугарској показао је да је османски Балкан нестабилан и да се криза не може смирити. Османски султан Абдулазис, притиснут свим проблемима прогласио је банкрот.²⁰ То је још више укључило велике силе у решавање проблема на Балкану. Кулминација прве године кризе дошла је на самом крају године када је владама свих сила потписница Париског мира стигла Андрашијева нота.²¹ Реформе које су предлагане у Андрашијевој ноти су

Herzegovina. The British Perspective", *Balkanica* XLI (2010), 55–71.

¹⁶ Исто, 138; О обликовању британског јавног мњења: E. Radušić, "Narratives on the Beginning of the 1875-1878 Uprising in Bosnia and Herzegovina in the British Public Discourse", *Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology) / Radovi (Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija)* 7/2 (2020), 145–178.

¹⁷ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici: od 1857. do 1878. godine: od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2013), 256.

¹⁸ С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945* (Београд: Clio, 2018), 152.

¹⁹ М. Ковић, "Great Britain and the Consular Initiative of the Great Powers in Bosnia-Herzegovina in 1875", *Balkanica* L (2019), 113–129.

²⁰ Британске реакције на ово: М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 144–146.

²¹ О свима плановима и покушајима реформи је екстензивно писано и анализа ових докумената није тема овога рада. Види више код: С. Терзић, *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку*, 372–378; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 149–160; R. Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878* (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1979), 41–45.

прихваћене од свих актера, али је било јасно да Османско царство нема више могућности да такву реформу спроведе. У априлу 1876. године било је јасно да ће предвиђене реформе остати само слово на папиру. Сукоби Русије и Аустро-Угарске су се продубљивали, а целокупна ситуација довела је до одлуке двеју српских кнежевина Србије и Црне Горе да се убрзано припремају за рат.²²

Крајем априла и почетком маја 1876. године у крви је угашен устанак у околини Пловдива.²³ Почетком маја, Турци су у Солуну убили немачког и француског конзула у току уличних немира. Све ово је довело до нове иницијативе великих сила, познатије као „Берлински меморандум“. План који је подразумевао и аутономију за Босну и Херцеговину, одбачен је од стране Велике Британије. Одлучна да заштити Османско царство, чак и по цену напуштања концерта великих сила, Велика Британија шаље три ратна брода као вид подршке османским властима.²⁴ Ово је био преломан тренутак кризе. О дебатама које су се односиле на устанак на Балкану током 1876. године већ је детаљно писано.²⁵ Упркос великом броју важних догађаја, тек од јуна 1876. године може се приметити повећање броја дебата о кризи на османским европским поседима. Влада је одлуке које су подразумевале слање ратне морнарице, као и одбацавање „Берлинског меморандума“ донела сама без консултација унутар парламента.

На дебате које су пратиле догађаје из 1876. године осврнућемо се само укратко услед постојања детаљне анализе, посебно по питању злочина и целокупне ситуације у Бугарској. Милош Ковић је у свом раду приметио негативан став британских конзервативаца према Србима као и приписивање догађаја на Балкану тајном деловању Русије, Србије и Црне Горе. Овакве тезе подупиране су од стране сер Хенрија Елиота британског посланика у Цариграду.²⁶ Елиот

²² Р. Субић, *Стилман и балкански устаници (1866-1878)* (Београд: Меркур, 2016), 101.

²³ Катастрофи Априлског устанка допринела је и заузетост редовне војске у Босни и Херцеговини. Регрутовани башибозук спровео је страховите одмазде над хришћанским сељацима. С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, 153.

²⁴ М. Ковић, „Велика Британија и Босна и Херцеговина у Источној кризи (1875-1878)“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 6 (2009), 163.

²⁵ М. Ковић, „Источно питање у парламенту Уједињеног Краљевства 1876. године“, 189–206.

²⁶ Исто, 196–197.

је имао немалу улогу у информисању владе у првој фази ове велике кризе. Почетак српско-турског рата није променио ситуацију. Опозициони посланици су захтевали да влада преда дипломатску преписку, посебно у светлу информација о страховитим злочинима у Бугарској који су се све чешће јављали у британској штампи. Опозициони посланици су све више негодовали према политици подршке Османском царству. Ту је улога британског посланика у Цариграду, али и Форин офиса била значајна. Елиот је слао кратке извештаје, а британску ситуацију компликовало је што нису имали конзулатне представнике у Пловдиву те су информације добијали од Елиота који је селективно прослеђивао информације у Лондон. То је чак и приморало Дизраелија да затражи његову смену, али лорд Дерби није био склон таквом решењу.²⁷

Ситуација на Балкану се свакако компликовала по британску страну, а посебно почев од јула 1876. године када се српска војска покренула преко границе. Страх од руске интервенције немало је утицао на британску политику. Новински текстови о злочинима, ратовима и свим проблемима са Балкана утицали су на јавност што је све значајно отежавало спровођење политике. Рајхштатски споразум од 8. јуна 1876. склопљен је између Аустро-Угарске и Русије и подразумевао је њихово немешање у балканске сукобе. Две силе су направиле оквиран план и у случају српске победе, као и пораза. Усмени договор око поделе султановихседа касније ће бити предмет различитих интерпретација.²⁸ Ови преговори о могућим поделама Балкана одигравали су се без знања британског премијера.

Крајем јула одштампана је одабрана дипломатска преписка у форми „Плаве књиге“ и предата посланицима. Близина краја заседања парламента није умањивала жар дебата. Треба напоменути да штуре информације није слао само Хенри Елиот, већ и британски конзул у Сарајеву Вилијам Холмс. То је било постало упадљиво после штампања „Плаве књиге“ и посланичких дебата које су покренуте њеним објављивањем. Холмс је, слично Елиоту, заступао ставове да је устанак избио уз спољну подршку и да хришћански

²⁷ Исто, 198–199.

²⁸ Детаљније о разликама, као и о месту Босне и Херцеговине у овим поделама: М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 188.

становници Босне и Херцеговине, уз мале изузетке, желе да остану поданици Порте, равноправни са муслиманским становништвом. Овакав положај гарантовале би велике силе.²⁹ Холмсови извештаји оставили су утисак на британске посланике и одређене разлике у њиховом разумевању Источног питања могу се видети кроз дебате које су водили пред сам крај заседања.³⁰ У Доњем дому дебата је била жустрија, са већим разликама. Најбоље се може видети у детаљно описаним расправама Томаса Чарлса Бруса и Вилијама Форсајта. Форсајт је био склон да Брусове говоре разуме као апологију османског безвлашћа.³¹ Овакве Форсајтове ставове инспирисао је и Артур Еванс и његов тек објављени путопис о Босни и Херцеговини. Форсајт је схватио да се Холмс позива само на османске изворе сматрајући да је потребно да посланицима прочита Евансове описе прикупљања пореза и односа према хришћанском становништву.

Значајан говор одржао је некадашњи вођа либерала Вилијам Гледстон. Поред детаљне анализе коју је пружио, он се осврнуо и на ситуацију у Босни и Херцеговини. Кривицу за избијање устанка он је видео у Османском царству, описујући пореску политику и подвлачећи константна обећања султана о реформи фискалног система која никада нису спроведена.³² Гледстон је у говору изнео да Порта више није способна да контролише побуњене територије као и да су побуне балканских народа проистекле из тешке економске, као и националне ситуације.³³ Дизраелијев говор истог дана представља преглед дотадашње британске политике.³⁴ Расправе су настављене и посебно су истицани новински текстови о злочинима, као и о растућем броју избеглица свуда по Балкану.³⁵ Пажња посланика оба дома парламента Уједињеног Краљевства била је више усмерена на ситуацију у Бугарској, али је потребно овде приметити да су се чули гласови о опасности коју Аустро-У-

²⁹ М. Ковић, „Парламент Уједињеног Краљевства о Босни и Херцеговини (1876)“, *Српска политичка мисао* 2/2021, 108.

³⁰ Исто. У раду су детаљно анализирани ставови лордова и њихова подршка извештајима из Босне и Херцеговине.

³¹ Исто, 112-114.

³² *Hansard* HC deb 31 July 1876 vol 231 cols 191-192.

³³ Цео говор: *Hansard* HC deb 31 July 1876 vol 231 cols 172-202.

³⁴ *Hansard* HC deb 31 July 1876 vol 231 cols 202-216

³⁵ Осврт на последице расправе о злочинима и о Источном питању: V. Goldsvorti, *Izmišljenje Ruritaniје. Imperijalizam mašte* (Beograd: Geopoetika, 2000), 38-40.

гарска представља по питању Босне и Херцеговине.³⁶ Ипак, крај заседања спасио је британску владу даљих расправа и анализа ситуације у 1876. години.³⁷

До следећег заседања парламента, ситуација на Балкану није мировала. У страху од руског деловања, српском кнезу Милану је понуђена помоћ коју је овај прихватио. Мукотрпни преговори са Портом нису помагали општој ситуацији, па су се непријатељства обновила, а са њима и претња руског мешања. У Британији, влада се суочавала са феноменом „бугарске агитације“. Митинзи који су били усмерени против протурске политике владе значајно су утицали на владу и на читаву земљу. Уобличене идеје овог неформалног покрета подразумевале су неки облик аутономије за Босну и Херцеговину, као и Бугарску.³⁸

„Бугарска агитација“ задавала је проблеме влади, међутим још већи проблем било је стање на фронту. Турска офанзива покренута са намером да се српски устаници умире имала је ефекта. После пораза код Ђуниса и погибије великог броја руских добровољаца у српским редовима у Цариград је последњег дана октобра стигао руски ултиматум да се у року од 2 дана склопи примирје са Србијом, а да одбијање подразумева повлачење руског посланика из Цариграда и прекид дипломатских односа. Османско царство је прихватило двомесечно примирје које је обухватало Србију, Црну Гору и побуњене Босну и Херцеговину. Промењене дипломатске околности довеле су до конференције великих сила у Цариграду. На конференцији пажња се померала ка Бугарској, како због узнемирења европске јавности због вести о злочинима, тако и због растуће могућности преласка руских трупа преко Дунава. Ова конференција није уродила плодом пошто је порта уз подршку британске владе одбила све предлоге великих сила о аутономији Босне и Херцего-

³⁶ М. Ковић, „Парламент Уједињеног Краљевства о Босни и Херцеговини (1876)“, 122.

³⁷ М. Ковић, „Источно питање у парламенту Уједињеног Краљевства 1876. године“, 202–203.

³⁸ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 204–205; Детаљније о „бугарској агитацији“: R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876* (London: Thomas Nelson and Sons, 1963). „Бугарска агитација“ као један облик политике о Источном питању претворила се у сукоб Гледстона и Дизраелија који је оставио значајног трага на британску политичку климу тог доба.

вине, као и Бугарске. Очекивало се, почетком 1877. године, да ће Русија пробати сама да реши ситуацију на Балкану.

Значајан догађај у историји Источног питања одиграо се средином јануара 1877. године када су потписане „Будимпештанске конвенције“ које су означиле потпуно руско „напуштање“ Босне и Херцеговине. Русија је овим договором пристала да Двојна монархија окупира Босну и Херцеговину, а за узврат је добила обећање неутралности у будућем рату са Турском. Балкан је подељен кроз договор две велике силе, а Велика Британија остала је изолована оваквим чином јер званичних вести о овим договорима није било.³⁹

У ситуацији која је била сложена како на спољном, тако и на унутрашњем плану у фебруару 1877. године отпочело је ново заседање парламента. Догађаји који су се одиграли по окончању парламентарног заседања у лето 1876. године указивали су на то да ће се опозиција обрушити на владу. Свакако је било јасно да се седиште интересовања помера на Бугарску са Херцеговине и Босне.

Лорд Дерби дао је, у Горњем дому, сажетак британске политике и односа Лондона према Османском царству и иницијативама осталих великих сила.⁴⁰ На овај сажетак владине политике осврнуо се у свом говору војвода Аргајл.⁴¹ Његова жуистра беседа оставила је велики утисак и изазвала је велику пажњу. Војвода је осудио изјаву лорда Дербија у којој је са жаљењем констатовао да Османска власт није успела да угуши устанке у Босни и Херцеговини. У својој осуди отишао је даље па је рекао да је против такве власти сваки устанак легитиман.⁴² Он је показао „разумевање“ за жаљењем што влада пријатељске силе не може да угуши побуне, али је одмах и запитао представнике своје владе да ли сматрају да власт каква је османска треба да буде подржана.⁴³ Према виђењу војводе Аргајла у корену проблема читавог Источног питања било је питање рели-

³⁹ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 259–260. Ово, наравно нису биле једине ставке у договору две силе, у мноштву детаља важно је напоменути и да је Аустро-Угарска пристала на могућност да две српске кнежевине уђу у рат на страни Русије. Свакако је међу дипломатама било јасно да се тежиште Источног питања померало на исток Балкана, на подручје Бугарске.

⁴⁰ *Hansard* HL deb 8 February 1877 vol 232 cols 36–41.

⁴¹ О војводи, његовим ставовима и разумевању Источног питања: М. Ковић, „Војвода Аргајл и Источно питање“ *Митолошки зборник* 19 (2008), 131–148.

⁴² *Hansard* HL deb 8 February 1877 vol 232 cols 47–48

⁴³ Исто.

гије и вере. Кроз такво поимање проблема на Балкану, војвода је дошао до закључка да мира неће бити све док благостање хришћанских поданика Османског царства не буде гарантовано широком акцијом великих сила.⁴⁴ Свој говор војвода је завршио једном констатацијом која је најавила ново доба, нови империјализам и ново поимање живота. Наиме, он је рекао да постоје они који би прихватили „мир по ма коју цену“, али цену не би платили они него неко други. Уједно, њихова тежња ка мирном животу подразумева мир само за њих, али не и за друге.⁴⁵

У премијеровом одговору војводи Аргајлу можемо сведочити другачијем односу према Источном питању и назнакама новог времена – доба империја. Премијер Дизраели, који је добио крајем 1877. године титулу лорда Биконсфилда, одговорио је да Источно питање подразумева прерасподелу моћи, а не само однос према хришћанском становништву у Османском царству.⁴⁶ Јасно је да је премијерово виђење Источног питања сведено на интересе и престиж империја.⁴⁷ Судбина Балкана, према овом схватању, била је да сачека прерасподелу територија.

Ни у Доњем дому парламента ситуација по владу није била једноставна. Лорд Хартингтон у свом обраћању подсећа на премијерове говоре током јесени и зиме у којима је оптуживао српски народ. Судећи према Хартингтону, српски народ је на себе преузео борбу у име свих угњетених народа унутар Османског царства.⁴⁸ Цела ситуација указује на то да без испуњења циљева због којих се српски народ подигао не може бити ни мира.⁴⁹ Први дани заседања оба дома парламента указали су на значај агитације из јесени 1876. године, али и узнемирености јавности.

У наставку заседања војвода Аргајл је одговорио на премијерово запажање о суштини Источног питања. Однос према хришћанима сигурно није једини аспект овог сложеног проблема, али свакако треба да буде најважнији.⁵⁰ Војвода је упутио оштре критике по

⁴⁴ *Hansard* HL deb 8 February 1877 vol 232 cols 49–50

⁴⁵ *Hansard* HL deb 8 February 1877 vol 232 cols 50–51

⁴⁶ *Hansard* HL deb 8 February 1877 vol 232 cols 51–52

⁴⁷ М. Ковић, „Војвода Аргајл и Источно питање“, 137.

⁴⁸ *Hansard* HC deb 8 February 1877 vol 232 cols 82–83

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ *Hansard* HL deb 20 February 1877 vol 232 col 638

питању примирја у јесен 1876. године и држања Велике Британије у тим данима.⁵¹ У расправу се укључио и лорд Дерби, док је војвода Аргајл наставио да критикује владину политику. На ову дискусију у Горњем дому, осврнуо се и премијер, поново подвлачећи своје позиције. На констатације о неморалности британске политике на Балкану није се много обазирао. Објаснио је да су руски предлози о аутономним балканским државама које плаћају порез османском султану само корак ка замени османске руском влашћу.⁵² Иза сваког потеза владе, саопштио је лорд Биконсфилд, постојала је само тежња да се очува империја.⁵³

Деловало је да је овим говором премијер умирио парламент макар на неко време. Владаина већина била је убедљива, а либерали су били подељени између Гледстона и Хартингтона и њихових различитих приступа.⁵⁴ Ситуација на Балкану није мировала, невезано за дебате у британском парламенту. Последњег дана фебруара 1877. године потписан је мир између Србије и Османског царства, али не и између Османског царства и друге српске кнежевине - Црне Горе. Тражен је начин да се смире односи са Русијом и да се омогући дипломатско разрешење кризе. Током марта 1877. године текли су преговори Русије и Велике Британије, као и осталих великих сила. Резултат тога били су Лондонски протоколи који су подразумевали да Османско царство спроведе умерене реформе у Босни и Херцеговини као и у Бугарској.⁵⁵ Ни умерене реформе под надзором великих сила нису биле прихватљиве султану и Порти је одабрала да уђе у отворени сукоб. Неизбежни руско-турски рат отпочео је 24. априла 1877. године.

Промена на спољнополитичком плану довела је и до значајних подела унутар либерала. Стара осећања русофобије избила су на површину свом снагом. Гледстон је изашао са пет резолуција у Доњем дому британског парламента којима је осуђивао Османско царство и захтевао од британске владе да се врати у концерт европских си-

⁵¹ *Hansard* HL deb 20 February 1877 vol 232, cols 650–652

⁵² *Hansard* HL deb 20 February 1877 vol 232, cols 721–722

⁵³ *Hansard* HL deb 20 February 1877 vol 232, cols 725–726

⁵⁴ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 263.

⁵⁵ М. Ковић, „Велика Британија и Босна и Херцеговина у Источној кризи (1875–1878)“, 168.

ла.⁵⁶ Рат Русије и Турске учинио је да либерални посланици ове резолуције гледају као непатриотски чин, те је Гледстон морао да повуче три резолуције како се странка не би поцепала. Ни конзервативци, који су били на власти, нису били апсолутно сложни и било је јасно да је однос према Источном питању постао вододелница. У још једној оштрој критици владине политике указао је на све пропусте и проблеме изразито туркофилске политике лорда Биконсфилда. Тако су чланови Доњег дома у Гледстоновој беседи чули да су британски конзули у Босни и Херцеговини позивали избеглице да се врате да би их по повратку сачекале одмазде и страдања.⁵⁷

У истом говору Гледстон је дао оштру критику британског империјализма.⁵⁸ Говор је већ детаљно анализиран у историографији⁵⁹ те ћемо указати само на најзначајније опсервације. Гледстон је приметио да се флоскула о британским интересима користи јако широко и да слаба дефинисаност ове идеје доводи до тога да су британски интереси у свакој луци на свету. Наметање британске власти тако је постао идеал политике. Оваква политика вођена је и на Балкану кроз одбрану султана, Порте и читавог Османског царства. Ово обрушавање Гледстона на владу био је последњи трзај дебата о Источном питању у оба дома парламента. Рат на Балкану, растућа русофобија увели су британске посланике у доба „патриотске тишине“.⁶⁰

Ток рата на Балкану превазилази обиме овог рада и није у главном фокусу. Поред Русије, Црне Горе и румунске кнежевине, у децембру 1877. године у рат је ушла и Србија. Руси су продрли све до Једрена где је и потписано примирје 31. јануара 1878. године. У Једрену је Русија покушала да за Босну и Херцеговину оствари аутономију у оквиру Османског царства. Аустро-Угарска је сматрала то кршењем тајних договора којима је Балкан већ раније био подељен.⁶¹ Стварање Санстефанске Бугарске 3. марта изазвало је огромно противљење Беча. Санстефански мировни споразум под-

⁵⁶ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 275.

⁵⁷ *Hansard* HC deb 7 May 1877 vol 234 cols 415–417.

⁵⁸ *Hansard* HC deb 7 May 1877 vol 234 cols 415–438.

⁵⁹ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 276–277.

⁶⁰ Исто, 277.

⁶¹ М. Ковић, „Велика Британија и Босна и Херцеговина у Источној кризи (1875-1878)“, 168.

разумевао је аутономију за Босну и Херцеговину уз утврђивање одређених детаља накнадним преговорима Русије, Двојне монархије и Османског царства. Као и током целе 1877. године главни фокус била је Бугарска. Овај мировни споразум је дефинитивно усмерио Беч на сарадњу са Лондоном и парадоксално оставио Русију усамљену.

Догађаји који су обележили период између потписивања Санстефанског уговора и краја Берлинског конгреса детаљно су описани и анализирани у историографији, те се ми нећемо детаљније упуштати у месеце којима је окончана Велика источна криза. Током кризе и простор Балкана постао је империјални плен и јасно је да је доба империја ступило на сцену.

У Лондон су вести са Берлинског конгреса стизале тек спорадично. По окончању конгреса премијер је одржао говор у Горњем дому британског парламента. У говору он је бранио своју политику и „прераспodelу“ Османских територија. Посебно се осврнуо на немогућност да се у Босни и Херцеговини поново успостави султанов ауторитет. Под тешким околностима са којима се суочавала турска власт, велике силе биле су приморане да погледају у суседство и да виде да ли нека сила може да обезбеди мир и просперитет за којима су ове територије вапиле.⁶² У таквом контексту се Аустро-Угарска наметала као прави избор. Највећу пажњу код посланика, али и читаве јавности изазвао је Кипар и окупације ове територије. Аргумент одбране империје и овде је надвладао, како над осећањима филхеленства, тако и над прокламованом заштитом османских поседа.⁶³

На појашњење да су Босна и Херцеговина судбински предодређене да буду у стању превирања и анархије, уколико нема присуства велике силе, нису сви посланици добро реаговали. Тако је остало сачувано да је у дебати после говора премијера било посланика који су негодовали на „империјални“ аргумент. У таквом контексту је и изречено да је најважнија последица Берлинског конгреса ослобађање огромног броја хришћана од турске власти.⁶⁴

⁶² *Hansard* HL deb 18 July 1878 vol 241 cols 1759–1761

⁶³ *Hansard* HL deb 18 July 1878 vol 241 cols 1773–1775

⁶⁴ *Hansard* HL deb 18 July 1878 vol 241 col 1776

Дебате су потрајале до краја заседања оба дома парламента. Резултате Берлинског конгреса није било могуће применити. Кроз дебате смо видели подељеност у разумевању Источног питања, али и аргументе који ће у потпуности преплавити интелектуалну климу доба које је уследило и који ће дубоко утицати на читав Балкан, а посебно на Босну и Херцеговину која је постала империјални плен Аустро-Угарске монархије. Све до 1918. године може се говорити о Босни и Херцеговини као колонији Беча.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори:

Hansard's Parliamentary Debates (1854)

Hansard's Parliamentary Debates (1876)

Hansard's Parliamentary Debates (1877)

Hansard's Parliamentary Debates (1878)

Литература:

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918* (Београд: Просвета, 1989)

Ковић, Милош, „Парламент Уједињеног Краљевства о Босни и Херцеговини (1876)“, *Српска политичка мисао* 2 (2021): 101-129.

Ковић, Милош, „Британско-руски односи као оквир политике Велике Британије према Србима (до Кримског рата)“, *Philosophos – Philotheos – Philoponos: Studies and Essays as Characteria in Honor of Professor Bogoljub Šijaković on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. by M. Knežević, R. Kisić, D. Krcunović (Belgrade and Podgorica: Gnomon Center for the Humanities, Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, 2021), 966-992.

Ковић, Милош, „Велика Британија и Босна и Херцеговина у Источној кризи (1875-1878)“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 6 (2009): 159-172.

Ковић, Милош, „Војвода Аргајл и Источно питање“ *Митолошки зборник* 19 (2008): 131-148.

Ковић, Милош, „Источно питање у парламенту Уједињеног Краљевства 1876. године“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 178 (2/2021): 189-206.

- Ковић, Милош, *Дизраели и Источно питање* (Београд: Clio, 2018)
- Павловић, Стеван К., *Историја Балкана 1804-1945* (Београд: Clio, 2018)
- Поповић, Васиљ, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 1996)
- Субић, Радован, *Стилман и балкански устаници (1866-1878)* (Београд: Merkur, 2016)
- Терзић, Славенко, *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку* (Београд – Нови Сад: Историјски институт Београд – Православна реч, 2021)
- Екмећић, Милорад, *Ustanak u Bosni 1875-1878* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960)
- Goldsvorti, Vesna, *Izmišljenje Ruritaniје. Imperijalizam mašte* (Beograd: Geopoetika, 2000)
- Ković, Miloš, "Great Britain and the Consular Initiative of the Great Powers in Bosnia-Herzegovina in 1875", *Balkanica L* (2019): 113-129.
- Ković, Miloš, "The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina. The British Perspective", *Balkanica XLI* (2010): 55-71.
- Millman, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875-1878* (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1979)
- Radušić, Edin, "Narratives on the Beginning of the 1875-1878 Uprising in Bosnia and Herzegovina in the British Public Discourse", *Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology) / Radovi (Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija)* 7/2 (2020), 145-178.
- Radušić, Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici: od 1857. do 1878. godine: od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudiје* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2013)
- Shannon, Richard T., *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876* (London: Thomas Nelson and Sons, 1963)

Anja Nikolić

THE GREAT EASTERN CRISIS IN THE PARLIAMENTARY
DEBATES OF GREAT BRITAIN (1875–1878)

Abstract: *This paper provides an overview of the Great Eastern Crisis through selected debates in both houses of the British Parliament. Special attention is given to Bosnia and Herzegovina, as well as the attitude towards the Christian population. The Great Eastern Crisis marked the beginning of a new era, the era of new imperialism, and in this context, it was necessary to reflect on the views of the political and administrative elite of an empire like Great Britain.*

Keywords: *Hansard, debates, Upper House, Lower House, Great Eastern Crisis, Great Britain, Bosnia and Herzegovina*